

معرفی کتاب: تبیین تضادهای درون‌ساختاری جهان اسلام در کتاب احیاگرایی شیعه

گردآوری: دکتر ابراهیم متقی*

از زمان انتشار کتاب احیاگرایی شیعه** در آمریکا، واکنش‌های مختلفی نسبت به نقش جدید ایران و گروه‌های شیعی خاورمیانه صورت می‌گیرد. کتاب احیاگرایی شیعه توسط «مؤسسه نورتن» منتشر شده است. این کتاب به گونه‌ای هم‌زمان در لندن و نیویورک انتشار یافته و تأثیر فراوانی در رویکرد تصمیم‌گیران و محافل استراتژیک آمریکا برجا گذاشته است.

نویسنده کتاب احیاگرایی شیعه معتقد است تضادهای درونی کشورهای جهان اسلام مخاطرات امنیتی زیادی برای امریکایی‌ها به وجود خواهد آورد. بخش قابل توجهی از مطالب این کتاب مربوط به تضادهای عراق و نقش ایران در تحرک شیعیان خاورمیانه است. به این ترتیب، هدف اصلی «ولی‌الله نصر» نویسنده این کتاب را می‌توان تبیین وضعیت جدید شیعیان در منطقه خاورمیانه دانست.

از زمانی که نظریه «هلال شیعه»*** توسط گروه‌های اصول‌گرای سنی منتشر شد، نگرانی زیادی نسبت به سیاست‌های خاورمیانه‌ای ایران به وجود آمد. کشورهای عرب نگران احیاگرایی شیعه هستند و به ویژه از نقش سیاسی و استراتژیک ایران در خاورمیانه هراس دارند. در این کتاب تلاش شده است تا تحولات سیاسی شیعیان به عنوان تابعی از سیاست‌های خاورمیانه‌ای ایران مورد بررسی قرار گیرد. این کتاب به قدری اهمیت دارد که بسیاری از نشریات تخصصی آمریکا از جمله نشریه فارین افیرز در شماره ژوئیه - آگوست ۲۰۰۶ خود مبادرت به بررسی کتاب و تبیین شاخص‌های مندرج در آن کرده است.

ولی‌الله نصر که معاون «ریچارد هاوس» در شورای روابط خارجی آمریکا و استاد «مدرسه عالی

* مدیر گروه علوم سیاسی در دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران

** The Shia Revival

*** Arch of Shia

نیروی دریایی امریکا»^{*} است، در این کتاب می‌کوشد تا نتایج حاصل از قدرت‌یابی گروه‌های شیعی را بر تضادهای درونی و برونی جهان اسلام مورد بررسی تحلیلی قرار دهد.

۱. بنیان‌های نظری ولی‌الله نصر در کتاب احیاگرایی شیعه

ولی‌الله نصر از نظریه‌پردازان مسائل اجتماعی و استراتژیک کشورهای جهان اسلام به شمار می‌رود. وی فراتر از قالب‌های سنتی به تحلیل تحولات سیاسی، مذهبی و استراتژیک می‌پردازد و از این طریق پویایی‌های موجود در کشورهای جهان اسلام را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد. قالب‌های تحلیلی ولی‌الله نصر در تبیین شکل‌بندی‌های سیاسی، دینی و دگرگونی‌های استراتژیک کشورهای اسلامی بر مبنای «مکتب انتقادی» قرار دارد.

نظریه‌پردازان مکتب انتقادی به شاخص‌های اجتماعی جوامع مورد بررسی توجه دارند. آنان معتقدند تحولات سیاسی بیش از آنکه ناشی از شاخص‌های ساختاری و بین‌المللی باشد، براساس نشانه‌های اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرد. از سوی دیگر، نظریه‌پردازان مکتب انتقادی به عوامل «بی‌ثباتی» و «عدم تعادل» در ساختارهای اجتماعی، منطقه‌ای و بین‌المللی توجه دارند. آنان در تبیین «امنیت‌سازی» از واژه «معمای امنیت»^{**} استفاده می‌کنند و به این ترتیب، می‌کوشند تا پارادوکس‌های موجود در هر جامعه را براساس «تعامل نیروهای مختلف» سازمان‌دهی کنند. در چنین شرایطی، فضای اجتماعی را به حوزه‌های منطقه‌ای و بین‌المللی تعمیم می‌دهند. هرگاه بحران اجتماعی ایجاد شود، نظریه‌پردازان مکتب انتقادی پیامدها و آثار آن را در حوزه‌های فراگیرتری نیز مورد پردازش قرار می‌دهند. به این ترتیب، هرگونه بی‌ثباتی و عدم تعادل می‌تواند از یک عرصه به سایر حوزه‌ها منتقل شود.

کتاب احیاگرایی شیعه را می‌توان تفسیر جدیدی از نقش سیاسی شیعیان در کشورهای خاورمیانه دانست. شواهد نشان می‌دهد که ولی‌الله نصر این کتاب را در واکنش به کتاب گراهام فولر و رجیم فرانکه منتشر کرده است. آنان در کتاب شیعیان عرب: مسلمانان فراموش‌شده^{***} تلاش کرده‌اند تا نیروهای اسلامی شیعه را گروه‌هایی معرفی کنند که در صدد «هویت‌یابی ساختاری و اجتماعی» هستند. براساس نگرش فولر، گروه‌های شیعه در کشورهای حوزه خلیج فارس تمایل چندانی برای مقابله با امریکا ندارند. شیعیان خاورمیانه نیروهایی محسوب می‌شوند که می‌کوشند بر جامعه و سیاست کشورهای منطقه تأثیرگذار باشند. آنان ممکن است به لحاظ اجتماعی در وضعیت مطلوبی قرار نداشته باشند، اما اکثریت عددی نیروهای انسانی جوامع خود را شامل می‌شوند.

* U.S Naval Postgradnale School

** Security Dilemma

*** The Arab Shia: The Forogolten Muslem

۲. تفاوت‌های تحلیلی ولی‌الله نصر و گراهام فولر در تبیین نقش شیعیان خاورمیانه

گراهام فولر بر این اعتقاد است که نگرش غرب نسبت به شیعیان ماهیت کلیشه‌ای دارد. امریکایی‌ها شیعیان را گروهی یک‌دست می‌پندارند که نشانه رفتاری آنان روش‌های خشن و اعمال افراطی است. این گروه‌ها به شدت مخالف امریکا و غرب هستند. فولر این نگرش غرب نسبت به شیعه را مورد نقد و بررسی قرار داد. به اعتقاد فولر، خطرناک جلوه دادن شیعیان تصویری فوق‌العاده ساده‌انگارانه است. امریکایی‌ها احساسات خود را نسبت به انقلاب اسلامی ایران به سایر کشورهای منطقه تعمیم می‌دهند. بنابراین، نمی‌توانند درک دقیقی از شیعیان کشورهای خاورمیانه به دست آورند. در حالی که واقعیت‌های منطقه‌ای نشان می‌دهد که شیعیان عرب ماهیت «متعادل و همکاری‌جویانه‌تری» در مقایسه با اعراب اهل تسنن دارند. به این ترتیب، گراهام فولر توصیه می‌کند که باید برای کنترل بنیادگرایی سنی، از اعراب شیعه حمایت کرد؛ زیرا زبان سیاسی و استراتژی آنان ماهیت رادیکال ندارد. براساس رویکرد گراهام فولر، هویت‌گرایی شیعیان عرب در مقابله با ساخت‌های سیاسی و سنتی منطقه سازمان‌دهی شده است. آنان ماهیت ضد امریکایی ندارند. بنابراین، شرایطی که منجر به محدودسازی آنان در ساختار سیاسی و استراتژیک شده است، عامل اصلی مبارزات شیعیان عرب تلقی می‌شود.

ولی‌الله نصر نگرشی کاملاً متفاوت در مقایسه با گراهام فولر و رحیم فرانکه دارد. وی معتقد است که انقلاب اسلامی ایران هویت شیعیان را دگرگون کرده است. احیاءگرایی شیعه نه تنها ساختار سیاسی کشورهای منطقه را تحت تأثیر قرار داده است، بلکه می‌توان نشانه‌های آن را در تعارض همه‌جانبه گروه‌های اصول‌گرای شیعه با امریکا دانست. بنابراین، نصر در کتاب احیاءگرایی شیعه تلاش مؤثری انجام داد تا انقلاب اسلامی را عامل دگردیدی در ماهیت و کارکرد شیعیان بداند. به عقیده او، در شرایط جدید ماهیت و کارویژه شیعیان تغییر یافته است. نصر در مطالعات خود، تأثیر انقلاب ایران را بر هویت مبارزاتی شیعیان مورد بررسی قرار می‌دهد. آنان نه تنها با ساختار سیاسی [کشورهای] خود مبارزه می‌کنند، بلکه به دلیل سازمان‌دهی و پیچیدگی‌هایی که دارند، قادرند زمینه‌های لازم را برای مقابله با امریکا نیز به وجود آورند. این امر ناشی از موعودگرایی شیعیان کشورهای منطقه است. گروه‌های موعودگرا برای خود رسالت ویژه‌ای قائل هستند. بنابراین، شیعیان عرب نیز که دارای نگرش و روح موعودگرا هستند، هویت خود را در مقابله با امریکا و جهان غرب سازمان‌دهی می‌کنند.

۳. موضوعات مطرح در کتاب احیاءگرایی شیعه

با توجه به مؤلفه‌های یادشده، می‌توان موضوعات متعددی را در ارتباط با شیعیان خاورمیانه در آثار ولی‌الله نصر مشاهده کرد. پردازش بدیع و جدید به موضوعات خاورمیانه‌ای را می‌توان عامل اصلی اقبال

گروه‌های مطالعاتی امریکا به آثار ولی‌الله نصر دانست. وی در زمرهٔ افرادی محسوب می‌شود که در شورای روابط خارجی امریکا، نقش مؤثری در تبیین فرایندهای استراتژیک آن کشور داشته و از سوی دیگر، تلاش همه‌جانبه‌ای برای بهره‌گیری از تجارب و یافته‌های خود در ارتباط با موضوعات امنیتی امریکا انجام داده است. در کتاب *احیاگرایی شیعه* موضوعات متنوعی در ارتباط با ایدئولوژی، هویت، سازمان و کنش سیاسی شیعیان تبیین شده است. ولی‌الله نصر هریک از این نشانه‌ها را بخشی از واقعیت‌های سیاسی - هویتی خاورمیانه می‌داند. شاخص‌های مندرج در رویکرد و ادبیات کتاب *احیاگرایی شیعه* به شرح ذیل است.

الف) نقش سیاسی امام خمینی (ره) در حداکترسازی تحرک منطقه‌ای شیعیان

ولی‌الله نصر معتقد است که امام خمینی (ره) نقش مؤثری در تحرک گروه‌های شیعه خاورمیانه ایفا کرده و علت آن، روحیهٔ انقلابی ایشان بوده است. استراتژی امام خمینی (ره) تأثیر بسیار زیادی بر افزایش تحرک شیعیان داشته است. ایشان صرفاً به تئوری ام‌القرای اسلامی توجه نداشتند. رویکرد امام خمینی (ره) بیش از آنکه مبتنی بر تحول تدریجی باشد، بر دگرگونی انقلابی تأکید داشته است.

سیاست صدور انقلاب، موج‌های لازم را برای افزایش تحرک شیعیان در کشورهای خاورمیانه به وجود آورد. شیعیان کشورهای خلیج فارس توانستند هویت و هم‌چنین اعتماد به نفس لازم را برای مقابلهٔ قهرآمیز با نظام‌های سیاسی موجود به دست آورند. آرمان‌گرایی امام توانست موجی از هویت‌یابی را در نظام سیاسی منطقه به وجود آورد. بنابراین، می‌توان انقلاب ایران را مقدمه‌ای برای احیاگرایی شیعه و افزایش نقش سیاسی شیعیان در سایر مناطق خاورمیانه دانست.

ب) الهام‌پذیری شیعیان خاورمیانه از انقلاب اسلامی ایران

ایران بیشترین درصد شهروندان شیعی را در مقایسه با سایر کشورهای خاورمیانه دارد و نقش سیاسی آن بیش از قابلیت نیروهای اجتماعی شیعیان در سایر واحدهای سیاسی خاورمیانه است. این امر را می‌توان به عنوان بستری برای تحرک منطقه‌ای گروه‌های ایدئولوژیک دانست. در دوران جنگ تحمیلی زمینه برای افزایش نقش سیاسی شیعیان فراهم شد. به موازات حمایت کشورهای عربی از دولت عراق و جدال سیاسی با ایران، شهروندان این کشورها تلاش کردند تا روابط عاطفی و هویتی بیشتری با ایرانیان برقرار کنند. تحولات خاورمیانه و قدرت‌یابی شیعیان در عراق و لبنان را باید زمینه‌ساز تغییر در معادلهٔ قدرت خاورمیانه دانست. شیعیان لبنان و عراق بیش از سایر گروه‌های اجتماعی خاورمیانه از آرا و قالب‌های ایدئولوژیک ایران الهام پذیرفته‌اند. شیعیانی که تحت تأثیر ایران هستند، برای ایفای نقش سیاسی مؤثر

در خاورمیانه با جدال‌هایی روبه‌رو خواهند شد. در این روند، گروه‌های اهل تسنن از یک سو، مخالف قدرت‌یابی شیعیان و از سوی دیگر، مخالف سیاست‌های منطقه‌ای ایران هستند.

ج) دلایل جدال شیعیان و اهل تسنن در عراق

بخش‌های مختلفی از کتاب احیاگرایی شیعه بر نشانه‌هایی از تضاد گروه‌های اسلامی تأکید دارد. زمانی که موازنه قدرت بین نیروها و گروه‌های مختلف افزایش می‌یابد، طبیعی است که زمینه برای افزایش تعارض نیز فراهم خواهد شد. ولی‌الله نصر در این کتاب اعتقاد دارد که نقش سیاسی شیعیان با نفی سایر گروه‌های اعتقادی شکل گرفته است. این امر تنش‌های فرقه‌ای بین شیعیان و گروه‌های اهل تسنن را افزایش داده است.

به عقیده نصر، پیروزی انقلاب اسلامی تضادهای هزار ساله شیعیان و گروه‌های اهل تسنن را در خاورمیانه بازتولید کرد و این امر در دوران بعد از پیروزی امریکا در عراق و همچنین به قدرت رسیدن احمدی‌نژاد در ایران، به گونه مشهودی بیشتر شده است. جدال‌های بین‌مذهبی منجر به بی‌ثباتی و همچنین ظهور نشانه‌هایی از فاجعه انسانی در کشورهای مختلف خاورمیانه شده است. تئوری «هلال شیعی» را باید واکنشی نسبت به ظهور شیعیان در کشورهای اسلامی دانست.

د) شاخص‌های آیین شیعیان

ولی‌الله نصر بر این باور است که شیعیان برخلاف اهل تسنن ماهیت و همچنین رویکرد شریعت‌مدار ندارند. آنان به بنیان‌های دینی توجه کمتری دارند و بیش از آنکه به شاخص‌های فقهی توجه داشته باشند، به قالب‌های آیینی و شعائر دینی گرایش پیدا کرده‌اند.

فصل چهارم کتاب احیاگرایی شیعه شاخص‌های رفتاری و کارکردی شیعیان را با گروه‌های اهل تسنن مقایسه می‌کند. نویسنده در این فصل، نشانه‌های آیین‌مداری رهبران اسلامی را در ادبیات «امام خمینی» (ره) و «علی شریعتی» بیان کرده و آثار اجتماعی و سیاسی آیین‌گرایی شیعیان را مورد بررسی قرار داده است. نصر در ادامه این فصل، آثار اجتماعی برجسته‌سازی مفاهیم مربوط به حادثه کربلا، مهدویت و شهادت در قالب آیین‌مداری شیعیان را تبیین می‌کند و نتیجه می‌گیرد که علت اصلی احیاگرایی شیعه، وجود نشانه‌های متنوعی از آیین‌گرایی آنان بوده است. این امر موج‌هایی احساسی برای تهییج گروه‌های اجتماعی جهت نیل به عدالت ایجاد می‌کند.

ه) چالش‌های امریکا در خاورمیانه بعد از اشغال عراق

بخش‌هایی از کتاب نصر مربوط به پیامدهای جنگ امریکا در عراق است. به عقیده نصر، این جنگ محیط ژئوپولیتیک خاورمیانه را دگرگون کرده است. امریکایی‌ها احساس می‌کردند که پیروزی آنان بر رژیم صدام حسین از یک سو، منجر به ظهور دموکراسی در عراق می‌شود و از سوی دیگر، شاخص‌های حکومت دموکراتیک در تمامی منطقه گسترش خواهد یافت. در حالی که تغییر رژیم عراق «موازنه قدرت اجتماعی» را در عراق و خاورمیانه تغییر داد، بسیاری از عراقی‌ها چنین شرایطی را فرصتی برای توزیع مجدد قدرت در بین کشورهای خاورمیانه دانستند. منازعات شیعیان و اهل تسنن در عراق نیز بر همین اساس شکل گرفته است.

آزادسازی عراق نه تنها بر سیاست خاورمیانه تأثیر گذاشت، بلکه موج‌های چنین فرایندی تا آسیای جنوب غربی و شبه‌قاره هند نیز گسترش پیدا کرد. بنابراین، به جای ظهور نیروهای دموکراتیک، مجموعه‌هایی در خاورمیانه ظهور یافته‌اند که نگرش شیعی دارند و همین امر منجر به رادیکالیزه شدن اندیشه‌های شیعی در خاورمیانه شده است. چنین روندی موقعیت ایران را در حوزه گروه‌های اجتماعی خاورمیانه تغییر خواهد داد.

و) نقش ایرانیان در فعال‌سازی شیعیان خاورمیانه

زمانی که ساختار قدرت در عراق دگرگون شد، ایرانیان توانستند نقش مؤثر و سازنده‌ای در عراق ایفا کنند. نصر معتقد است ایران اولین کشور در منطقه بوده است که یک هیأت رسمی برای مذاکره با شورای حکومتی عراق اعزام کرد. این امر به مفهوم رسمیت شناختن ساختار قدرت سیاسی عراق در خاورمیانه جدید محسوب می‌شود. به این ترتیب، شیعیان توانستند از طریق «ارتباط ایرانی»^{*} به موقعیت مطلوب‌تری دست یابند. اگرچه روابط ایران و شیعیان عراقی دارای ریشه‌های قدیمی و طولانی است، اما شیعیان عراق توانستند بین سیاست‌های امریکا و ایران به نقطه تعادل دست یابند. این امر عامل اصلی حمایت دوجانبه امریکا و ایران از آنان است.

به هر میزان که موقعیت شیعیان در عراق ارتقا پیدا کند، نقش سیاسی ایران نیز در آینده سیاسی خاورمیانه بیشتر خواهد شد. مطالعات نصر به تبیین این فرضیه انجامیده که ایران توانسته است از نیروهای ضد امریکایی شیعه در عراق حمایت کند. گروه مقتدی صدر و همچنین حزب فضیلت در بصره را می‌توان انعکاس نقش سیاسی ایرانیان در عراق دانست؛ همان‌طور که «شبکه خبری العالم» نیز دارای جهت‌گیری سیاسی در حمایت از نفوذ منطقه‌ای ایران است.

* Iranic Relation

ز) نگرانی گروه‌های اهل تسنن در خاورمیانه

اگرچه ایران به نتایج مطلوبی از طریق تغییر در موازنه قدرت خاورمیانه دست یافته است، شواهد نشان می‌دهد که این امر در کوتاه‌مدت می‌تواند منازعات شدیدی علیه ایران و آمریکا به وجود آورد. نصر به این جمع‌بندی رسیده که سیاست آمریکا در حمایت از گروه‌های شیعی منجر به واکنش سنی‌مذهب‌ها شده است. بنابراین، اگر موازنه قدرت بین نیروهای مختلف ترمیم نشود، مخاطرات بیشتری برای آمریکا ایجاد خواهد شد.

اگرچه ایران توانسته است از فضای اجتماعی عراق بهره‌مند شود، کشورهای سنی‌مذهب مخالف فضای سیاسی موجود هستند. به اعتقاد نصر، دولت‌های سنی سیاست‌های ایران را عامل گسترش تعارض تلقی می‌کنند. ناسیونالیسم ایرانی نیز در چنین شرایطی احساس آرامش بیشتری خواهد داشت. بنابراین، در آینده، گروه‌های اهل تسنن ناچارند برای مقابله با شیعیان، ائتلاف جدیدی با آمریکا به وجود آورند.

ح) توصیه‌های راهبردی برای سیاست‌های خاورمیانه‌ای آمریکا

مؤلفه‌های یادشده بیانگر آن است که آمریکایی‌ها در فضای جدید با مخاطرات امنیتی روبه‌رو هستند. به همین علت، نصر توصیه‌های راهبردی خود را به گونه‌ای غیرمستقیم برای کاهش مخاطرات امنیتی آمریکا در خاورمیانه بیان می‌دارد. این رویکردها با هدف ایجاد «فضای تعادلی جدید» سازمان‌دهی شده‌اند. به طور کلی، تعادل امنیتی در خاورمیانه زمانی ایجاد می‌شود که:

- ساختار سیاسی کشورهای عراق و افغانستان براساس «استقلال ملی» و «تعادل قدرت» بین گروه‌های سیاسی و اجتماعی مختلف سازمان‌دهی شود. طبعاً این امر به مفهوم تعدیل نسبی قدرت شیعیان در آینده سیاسی خاورمیانه است.

- آمریکا نمی‌تواند نقش سیاسی و امنیتی خود را در خاورمیانه نادیده انگارد. بنابراین، خروج آمریکا از عراق بدون ایجاد تعادل سیاسی منجر به ظهور مخاطرات امنیتی جدیدی می‌شود. به این ترتیب، آمریکا می‌تواند زمینه همکاری متقابل نیروها را در راستای ایجاد موازنه اجتماعی فراهم سازد.

- گروه‌های سنی کرد و شیعیان نمی‌توانند در طولانی‌مدت به تعادل سیاسی دست یابند. هرگونه ائتلاف سیاسی آمریکا با گروه‌های اجتماعی و هویتی عراقی می‌تواند زمینه‌های لازم را برای حداکثرسازی تعادل و امنیت در عراق و خاورمیانه به وجود آورد.

- آمریکا باید با گروه‌های اهل تسنن نیز به تفاهم سیاسی و امنیتی نائل شود. تغییر در جهت‌گیری سیاست خارجی آمریکا در راستای حمایت بیشتر از شیعیان، هم برای برقراری تعادل منطقه‌ای و هم افزایش امنیت اجتماعی منطقه سودمند خواهد بود.

- آینده سیاسی خاورمیانه را می‌توان در فضای امنیتی عراق مورد توجه قرار داد. اگر امریکا بتواند فضای سیاسی عراق را براساس کاهش منازعه شیعیان و اهل تسنن سازمان‌دهی کند، سایر کشورهای خاورمیانه نیز از امنیت بیشتری برخوردار خواهند شد.